

קורס:

סוגיות בפסיכולוגיה אצל האדם המבוגר

המורה: ד"ר תר' תר'

מכללת סמינר הקיבוצים

5.3.02

המגישה: תר' תר' תר'

נושא העבודה:

אי התבגרות אצל ילדים מאומצים.

ראשי פרקים:

עמוד 3 - מבוא – רקע

עמוד 4 - הקדמה

עמוד 5 - גיל ההתבגרות וילדים מאומצים: משפחות ביולוגיות

משפחות מאמצות: הילדים המאומצים

המשפחה המאמצת

בחברה

עמוד 7 - עמוד בתי המאומצת בגיל ההתבגרות

עמוד 9 - סכום

עמוד 10 - נספח

עמוד 11 - מקורות העבודה

מבוא / רקע:

אני מורה, היום גימלאית, אקדמאית, מוצא אירופאי, תרבות בהתאם, בעלת קריירה, מפרנסת ועצמאית, ללא בעל או ילדים. בתי – שרון (שם בדוי) היום בת 17. אימצתי אותה כשהייתה בת 10. כשאימצתי אותה הייתי בת 45 – כנראה מבוגרת מאמה הביולוגית.

בתי - מוצאה מתימן ועירק. חריפת שכל, חכמת חיים, חייכנית ומלאת חוש הומור, נאה, נשית ובשלה פיזית, פערים לימודיים גדולים בהשוואה לבני גילה.

שורשיה המוטבעים עמוק בנשמתה וצורת ההתייחסות שלה היום לחייה בעתיד - משקפים באופן כמעט מוחשי את תפיסת העולם ממנה באה, את מוצאה ועולמה בעשר שנות חייה הראשונות, אף שלא חוותה אז חיים מסודרים.

אני חשה כל הזמן את מקורותיה שבאים לידי ביטוי בתפיסת עולמה ובדרך התנהגותה: היא מדברת בלי סוף על נישואיה: באיזה גיל תינשא, באיזו עונה, איפה תהייה החתונה. על ילדיה: כמה ילדים יהיו לה, שמותיהם ובאיזה סדר יולדו, היא גם יודעת שבעלה יהיה שותף מלא בחיי הבית.

אנחנו מוגדרות כמשפחה חד-הורית: אמא ובת, כלב, בית ואוטו. הקשר ישיר ואינטנסיבי – 100% יחד. אין גורמי אמצע – אחים או ילדים אחרים ואפילו לא גבר שיסיתו את תשומת הלב מחוץ לקשר שלנו. עכשיו – גיל ההתבגרות – צצות ועולות כל התופעות של הרחבת הקשרים החברתיים מחזד, התמרדויות קטנות מאידך, וכל זה על הרקע המיוחד שהוזכר.

הקדמה:

בחרתי בנושא זה ממבחר הנושאים שהועלו בקורס מפני שבתי מאומצת מאז גיל 10 ונמצאת בעיצומו של גיל ההתבגרות – היא בת 17 כעת, וניתנה הרשות להתעמק בכל נושא הקרוב ללבי מנושאי הקורס.

בחרתי להתמקד בגיל ההתבגרות אצל ילדים שאומצו בגיל מבוגר (10-3). בעבודה אני מתמקדת בעיקר בילד הבוגר, פחות בהורים. ילד שחוה חיים במשפחתו הביולוגית עד שהוחלט להוציאו, מכיר וזוכר את עברו. ילד כמו הבת שלי – שרון לצורך העניין כאן, שנזקקה באחת ממשפחתה הביולוגית בה גדלה – סבה וסבתה ומאחותה.

בעבודה זו ארצה לבדוק את ההנחה שתהליך האימוץ בא לצורך תיקון – תיקון הילד בסביבה חדשה שנבחרה במיוחד למימוש משימה זו על ידי בעלי סמכות מתאימים על פי קריטריונים ידועים. זהו תהליך חד-כווני, הילד מוצא מהבית לצורך אימוץ ומרגע זה אין חזרה, כמעט (לאחרונה נודע לי על מקרה בו ילדה שאומצה כדין בגיל 10 חזרה למשפחתה הביולוגית בגיל צבא). זאת – לאור התפיסות העוסקות במשמעות עשר השנים הראשונות בחיי אדם והשפעתן על גיל ההתבגרות וההנחה שילדים מאומצים הוצאו מהבית בגלל בעיות בסיסיות של התנהגות ההורים (סמים, התעללות מינית ואחרת וכדומה).

השאלה המרכזית בעבודה: מה כוח החינוך והערכים שהקניתי לבתי במהלך שבע השנים שהיא במחיצתי – סביבתה החדשה בגיל ההתבגרות, עכשיו, מול כוח השנים הראשונות במשפחתה הביולוגית? כלומר: עד כמה אפשר לקבל נורמות המקובלות בחברה בה אני חיה – חברה מודרנית מערבית, השונה מהחברה המזרחית ממנה באה בתי? האם (באמת) אפשר לתקן? אם כן – עד כמה השינוי מופנם והופך להיות פנימי ולא רק ביטויים של התנהגות חיצונית?
שנות גיל ההתבגרות שהתמקדתי כאן 10-18 – מהאימוץ של שרון ועד הצבא. שאלה זו לגוניה מעסיקה אותי מאד והייתה לי כפלס להתבוננות עמוקה בבדיקת ההנחה שהוזכרה לעיל בספרות, ולאור המציאות אצלנו בבית.

מצאתי מעט מאד חומר העוסק באופן ישיר בקשר שבין גיל ההתבגרות ואמוץ ילדים גדולים. עיקר העבודה מבוססת על היבטים אישיים שלי בנושא מתוך ההתנסויות היום יומית בשבע השנים האחרונות עם בתי המאומצת.

גיל ההתבגרות וילדים מאומצים:

בגיל ההתבגרות עומדות בפני מתבגר שתי משימות עיקריות: האחת – התחלת ההינתקות מההורים (separation) כלומר ביסוס עצמאות, השנייה – גיבוש זהות עצמית – אידיבידואליזציה, כלומר ביסוס אחריות. זהו זמן בו המתבגר מתחיל לממש את מה שאמור להיות הפוטנציאל שלו. עצמאות, הפרדה רגשית, אמירה ברורה על מי אני בלי תלות – משימה חשובה ביותר שיכולה לקרות רק מתוך דמוי עצמי מגובש וברור. עוצב זהות עצמית, אחריות – משימה הכרחית לגיבוש אינטימיות. באופן טיבעי – המתבגר נע באי יציבות על ציר עצמאות-אחריות בבלבול ובירור מה המידה המתאימה ליכולותיו במשימות אלו. המצב השכיח הוא ביטוי ברור לעצמאות מחד וקושי לעמוד באחריות מאידך.

בבסיס ההתפתחות הרגשית התקינה עומדת הטענה של אריקסון () בה הוא טוען שאי אפשר לעבור ולהתקדם בשלבי ההתפתחות השונים מבלי להצליח בשלב הקודם. אם לא עבר שלב אחד – יישאר תקוע בו ויתקשה מאד לחוש ולבטא את השלבים הבאים. למשל: השלב הראשון והבסיסי ביותר בינקות – שלב בניית אמון – בו נבנה הביטחון העצמי והביטחון בסביבה: באין אמון יהיה חשד.

במשפחות ביולוגיות:

בתהליך הנורמטיבי, הקיים במשפחות ביולוגיות, הילד עובר מסימביוזה, מקשר הדוק עם אמו, להיות אדם אנדוידואלי ועצמאי במהלך הגדילה. המתבגר יודע שהוא חופשי לעשות כרצונו, בד"כ, כי מקומו במשפחה מובטח ותמיד יהיה שייך למשפחה בזכות קשר הדם.

במשפחות המאמצות:

ילדים מאומצים עברו, בד"כ, טראומה בינקותם ולעיתים אף בשלבים יותר מתקדמים בחייהם. הילדים הגדולים – גיל שנתיים עד עשר – הנמצאים בתהליכי אימוץ עוברים משברים קשים. ההנחה היא שילדים שנמסרו לאימוץ בגיל מבוגר עברו חוויות רבות וכואבות עד שנמסרו לאימוץ. הם באים ממקומות שונים בהם היו מסודרים קודם: פנימיות, משפחות אומנות, חלקם גם מחיק המשפחה המורחבת (– כך גם בתי). חלקם הופרדו מאחיהם (– כך גם בתי). חלקם סובלים מבעיות התנהגותיות, רגשיות, נפשיות, רפואיות, פיזיות, שכליות, לעיתים הסבל נובע מצירוף של כמה בעיות. התעללות מינית מעלה את סכויי הדחייה. אצל הילד המאומץ סביר שיעלה הקושי להאמין ביכולותיו, ה"חשד" יהיה בבסיס ההתנהגות עד כדי אמצעי הישרדותי, שיבוא לידי ביטוי, למשל, בבדיקת גבולות בלתי פוסקת. זו אחת הסיבות שהמאומץ המתבגר יתקשה להביא לידי מימוש את הפוטנציאל שלו כמו למשל קושי בלימודים. הקושי הבסיסי הוא "לתת אימון". הילד מפרש את הוצאתו מהבית לאימוץ כדחייה מצד הוריו ביולוגיים. מכאן תחושת אי האמון הבסיסי במבוגרים. קושי אחר הוא תחושת הבגידה בהורים הביולוגיים. על אף החוויות הקשות שחווה - הילד מרגיש מחייבות וקשר חזק במיוחד לאם הביולוגית. המחקר (מקור 1) מראה שיש הבדל בין בנים לבנות: לבנים הקשיים באים לידי ביטוי בעיקר בגילאים הצעירים ולבנות – קשיים רבים יותר בגיל הבוגר יותר.

כשהמאומץ מגיע לגיל ההתבגרות וצריך, גם הוא, לעבור דרך שתי המשימות המפורטות: גיבוש עצמאות ואחריות – הוא מוצא בשתי משימות אלו קושי אדיר והן מאד מאיימות עליו: הפחד להינתק מהמעט שיש מאיים באופן קיומי ממש. תהליך הניתוק מהורים המאמצים הוא תהליך מורכב ביותר. חווית ניתוק קודמת מהמשפחה הביולוגית חרוטה עמוק בזיכרון, וממילא ברור שהמשפחה הביולוגית לא יכולה לשמש עוגן בגיבוש עצמאות ואחריות. ומתוך כך – עולות השאלות: איזה סוג של קשר אינטימי משמעותי אחר יוכל ליצור בעתיד? על פי איזה מודל יגבש זהות עצמית? איזה חותם השאירו בו הוריו הביולוגיים, הוריו המאמצים?

במשפחה המאמצת

(מקורות *1) ילד גדול הנמסר לאימוץ מגיע בתחושה של ריחוק ובדידות והוא עובר תהליך של התקרבות. תהליך יצירת הקשר הורה-ילד מורכב מאחר ומעורב בו מפגש בין שני עולמות – עולם הילד ועולם המאמצים. הילד מגיע מסביבה אחרת שלה דפוסי התנהגות, חוקים וכללים השונים בד"כ מאלו המאפיינים את המשפחה אליה הגיע. יש בעיה של קבלת גבולות המשפחה והסתגלות לדפוסי התנהגות חדשים.

המחקר מראה שככל שעולה גיל הילד המאומץ כן עולה החשש שהאימוץ ייכשל, כלומר יידחו על ידי המשפחה המאמצת. המחקר מצביע על 7%-14% מקרי דחייה בחו"ל של ילדים גדולים ממשפחותיהם המאמצות.

בגיל ההתבגרות – הצורך בשמירת קשר, הן מצד המאומץ והן מצד המאמץ, הוא צורך חזק יותר מן הצורך במתן אוטומומיה, חופש לצאת למרחב. אצל הילד המאומץ תהליך האינדיבידואליזציה מפיח ומאיים, אצל ההורים המאמצים הוא נחשב כנטישה. המשפחה מאמצת חשה מאויימת מתהליך ההיפרדות ומגיבה בהגנת יתר כדי לשמור על תהליך האינטגרציה המשפחתית.

בשלבי ההתבגרות, הצורך של הורים המאמצים ושל המתבגרים לדחות את השונה הוא בעייתי. למתבגרים יש מאבקים פנימיים להבנת פשר נטישתם על ידי הוריהם הביולוגיים והיותם מאומצים. ההורים המאמצים, לעומת זאת, מתעקשים לטשטש את עובדת השוני של המאומצים. הצורך המנוגד של המתבגר המאומץ והוריו עלול הפריע לתקשורת פתוחה.

המתבגר המאומץ בחברה:

בגיל בוגר לילד יש הבנה ומודעות לגבי נושא האימוץ. חשוב לו להיות כאחד הילדים, לא להיות יוצא דופן. לכן לעיתים התגובה היא הסתגרות והפנמה ואין רצון להיחשף בפני חבריו. אחד מאיפיוני גיל ההתבגרות היא חשיבות קבוצת הגיל וההשתייכות אליה. (מקור 2 ****) ההתקשרות בבית מינימלית, החברה היא מוקד החיים שלהם, בעיקר של הנערות. ההתאהבות בגבר מבוגר שמהווה מקור להערכה בעיניהן ובעיני הסביבה היא תופעה שכיחה. לבנות יש צורך חברתי בקשר עם המין השני כדי להיות כמו כלם והן מרבות לפטפט ולצחקק. אצל המתבגרים המאומצים קיים צורך גדול להיות מקובל בחברה עקב החשש מדחייה על רקע תחושת השונות שקיימת אצלם. השונות מאיימת מפני שהיא עלולה להרחיק אותם מבני גילם. מאחר ונושא הזהות העצמית אינו פתור עלולים להתפתח אצלם רגשות דחייה. מתבגרים אלו עשויים להיות כעוסים בשל מצבם או לעשות אידיאליזציה של ההורים הביולוגיים, אבל הם חוששים ביותר ללכת בדרכם.

בתי המאומצת בגיל ההתבגרות:

התחושה של עבודה פנימית קשה ביותר, בעיקר אצל שרון, לגשר על הפער העצום בין העולם ממנו היגיעה אלי ומה שהוטבע בתשתיתה בילדותה ובין העולם שלי שאני מציעה לה. עכשיו, בת 17 בדרכי החוצה ובהתבוננותה פנימה – הניתוק נעשה תוך כדי בדיקה מתמדת ושאלות חוזרות בתכיפות גבוהה: האם תוכל לחזור הביתה כשתהייה בצבא ויהייה לה מקום אחר, למשל.

קוגניטיבית

מתקשה להאמין ביכולתה ולכן הישגיה הלימודיים נמוכים יחסית ליכולתה ואין מימוש פוטנציאל. באשר להחלטות קוגניטיביות (הצלחה) בלימודים – בד"כ שרון טיפוס דיפוזי (על פי אריקסון מקור 3): אין בחירה ואין מחויבות – פעמים רבות קשה לשרון להגיע להחלטה ואז אני "עומדת לה על הראש" להביא אותה להחליט מה לבחור – לעשות, ללמוד וכד' ולהתחייב לבצע. העניין והמשמעות באים מבחון – ממני, מהחברה ויש צורך מתמיד להאיר ולהבהיר את המטרה. מתקשה להתארגן עם הזמנים והמשימות שהלימודים מחייבים, זה "לא בדם" אצלה. במה שנוגע להחלטות מעשיות, קונקרטיות – שרון טיפוס החלטי (M-moratorium): בוחרת אבל לא לוקחת אחריות עד הסוף. דוגמת הטיפול בכלבה שלנו, ניקיון המקלחת שלה וכד'.

פיזית

אצל שרון בלבול בולט בין המטען הגנטי המוטבע בה ובין נורמות הסביבה הנוכחית: בשלה פיזיולוגית ומבטאה ביטויים בולטים של בגרות פיזית: מדברת בטבעיות על ילדיה שלה בעתיד, יודעת אינטואיטיבית איך לאחוז תינוק ואיך לטפל בו וכד'. לעיתים בדמיוני אני רואה אותה כפי שהייתה אילו נשארה בתימן: אישה-נערה בת 16-17 מקפצת על ההרים אחרי העדר, תינוק על הגב תינוק ברחמה והינומה על פניה.

חברתית

ככל בני העשרה יש בה צורך עז בהשתייכות לבני גילה, אבל היא מחפשת את התמיכה באותו רקע סוציו-אקונומי המזכיר את עברה. התפתחותה הרגשית של ילדה בוגרת וההתחברות אל קבוצת השווים לה היא אל מי שמזכיר לה את התשתית שלה – המשפחה המורחבת, ההורים והסביבה ממנה נעקרה. עדיין לא אל הסביבה המייצגת את הערכים שלי – ערכים מערביים. היא גאה ושמחה לגור ולהשתייך לחברה המערבית במובן הכלכלי חברתי שאני מייצגת, אבל נמשכת כבחוטי קסם נסתרים אל החברה המזרחית השייכת לעשירון ממנו באה.

היא נאחזת בעבר בקשרים האישיים שמפתחת. הדפוס של גיבוש אינטימיות עם חבר נעשה בצורה של שתלטנות, ציוויים, אי כיבוד בקשות ושפה קלוקלת. הפרדוקס הוא שהיא מתביישת בדפוס זה כי היא מודעת לפער בין הסביבה שחיה בה היום במחיצתי ובין הסביבה בה חיה בעברה. התוצאה היא מרחק בינינו, שקרים וצורך בעזרה מקצועית לצמצום הפערים. ומאידך – היא יוצאת אל בני הנוער השווים לה וחוזרת אלי בכל פעם מחדש בגעגועים.

אני – ההורה:

מאד בולט התפר, ניסיונות החיבור בין שני דפוסי חיים שונים שלנו, בעיקר כעת בגיל ההתבגרות: כלי ההסתגלות וההישרדות של שרון – שקרים, פנים חתומות "פני פוקר" וחוש ההומור שלה. כלי ההסתגלות שלי – פגיעות, התבוננות, קבלה והבנה. החיבור קשה, לא תמיד עובד אבל אין ברירה ובסוף, אפילו בסוף יום, הסיפוק גדול.

דוגמאות רבות מחיי היום יום שלנו, אביא דוגמא אחת:

מבחני בגרות בפתח, עומס מבחנים ועבודות גמר. שרון מודיעה לי שהולכת ללמוד עם חברה שהיא תלמידה טובה מאד, משכבה סוציו-אקונומית גבוהה. מאחר ותופעה זו חזרה על עצמה ושרון עדיין קיבלה ציונים נמוכים עלה חשדי. בשיחת טלפון קצרה עם אותה החברה מתברר ששרון כלל לא הייתה אצלה באף אחת מהפעמים שאמרה שהיא הולכת אליה. בכירור שבא מייד בעקבות גלוי זה הסתבר ששרון הלכה לחברי "השיכון" כי "לכלכו עליה" והייתה צריכה לסדר עניינים ושיקרה כל הפעמים שאמרה שהולכת ללמוד עם החברה הטובה – שרון יודעת שאני אהיה מאושרת לשמוע שהן לומדות יחד.

התוצאה הייתה תגובה מאד כואבת שלי כי נעלבתי ונפגעתי על כל מסכת השקרים שהעבירה אותי שרון שידועת לקרוא אותי במדויק ויודעת איך להגיד את הדברים שאני רוצה לשמוע. שרון הייתה מבוהלת מהעובדה שגיליתי את השקר ושוחחתי עם החברה שלה. אחרי שנרגענו נערכה שיחת בירור שמאוד קרבה. הבהרנו דפוסי התנהגות: נאיביות שלי ושקרים כהישרדות של שרון, הנחיצות שלהם ומה יכול או לא להשתנות להבא. כמוכן התחזק הצורך בהמשך הטיפול לגישור הפערים בינינו.

דוגמא נוספת:

לאחרונה חזרה שרון ממסע לפולין – ביקור במחנות השונים כולל אושוויץ. המטרה מבחינתי הייתה בעיקר חברתית – התחברות לשכבת אנשים ששרון לא מעיזה להתקרב אליהם: אשכנזים, מבוססים יחסית כלכלית. שרון הרגישה רצון להשתתף במסע, על אף חששות והיסוסים, בגלל הסיפורים של סבא – אבא שלי והסיפורים של אנשים שחוו חוויה טראומטית כל כך בחייהם. (הורי היו במחנות ואבי סיפר לשרון על עברו שם).

שרון חזרה רחבה יותר וגדולה יותר מהמסע ומאשרת על המגעים האנושיים והרגשיים שהיו לה שם. כשבוע אחר כך עלה כאב עמוק וכואב שזיהיתי אותו מהמקום של "השואה האישית של שרון" – גם היא נתלשה ממשפחה, גם היא מתגעגעת ביותר לבית, למשפחה שלה וזו הייתה הפעם הראשונה שהיא העזה להעלות את הגעגועים לאימה הביולוגית בבכי כורע לב.

המסע לשואה בפולין היה בעצם המסע לשואה האישית של שרון והחיבור שנוצר בין החוויה של שרון והחוויה של המשפחה שלי היה ישיר ומפלא. בדיעבד זיהיתי זאת, לא שערתי כך מראש. ביום אחרי למה שהרגשנו בלב הייתה נוכחות פיזית באוויר והקרבה עם המשפחה המורחבת שלי התעמקה כמו אחרי חריש יסודי.

סכום:

להפתעתי למדתי במהלך החיפוש שאני סובלת מתחושת נטישה! באמת קשה לי להניח לשרון בת ה-17 לעשות את דרכה אל האוטונומיה שלה, על כל המכשולים והמהמורות שצריכה לעבור, כדי לגבש את עצמאותה ויכולתה לקחת אחריות על החלטותיה. אני אוהזת בה מתוך דאגה, שמא תשגה יותר שמא תמשיך בדפוסייה הקודמים – ובעצם, שמתי לב תוך כדי עבודה, שאלו נימוקי סרק לכיסוי התחושה הקשה שעוברת עלי במחשבה ששרון הולכת להיפרד ממני ופונה לדרכה, מחוץ לבית ומחוצה לי.

ניסיתי לבדוק עד כמה אפשר לתקן, מה כוח החינוך והערכים שהקניתי לבתי במהלך שבע השנים שהיא במחיצתי – סביבתה החדשה בגיל ההתבגרות, עכשיו, מול כוח השנים הראשונות במשפחתה הביולוגית? מצאתי שדרך החיבור של שני העולמות שלנו עוברת דרך שתינו – שרון צריכה לעשות תיקון, אבל גם אני למדתי להתרחב אליה – להעריך את המוזיקה שלה, את התנהלותה בדרכי ההישרדות שלה. למדתי ליהנות מההומור הנפלא שלה ולא לחפש עוד את הפער בין מי שהיא ובין מה שאני מייחלת ל. היא נפלאה לי באשר היא ועולמה עשיר ויכולותיה גדולות והתהליכים שהיא עוברת ראויים להערכה, גם עם תמהיל מעברה וניחוחות יסודותיה שם.

הצורך בעזרה מקצועית ברור ומאד מועיל לה ולי כאחד.

אני יודעת שכעת הגעתי לתחילת העבודה. אפשר להרחיב להוסיף ולהעמיק. החלטתי לעצור כאן כי את מיצוי הנושא העליתי, בתודה להזדמנות המרתקת שניתנה לי להתבונן מזווית מעניינת זו על התהליך שאני ובתי עוברות יחד.

נספח:**ממקור 2:**

*** סממני ההתבגרות השכיחים אצל כל אוכלוסיית המתבגרים הם:**

התמרדות נגד הבית

מעברים חדים בין התנהגות בשלה לילדותית

מצבי רוח

חבר/ה אחד קרוב

רעב בלתי פוסק לאוכל

רצון לישון במשך היום

רצון להישאר ער בלילה

מחשבות ארוטיות – כלפי המין השני או כלפי בן אותו מין.

*** התנהגויות אופייניות:**

התנסות ראשונית בעישון סיגריות ולעיתים סמים

מין ולעיתים אף הריון ראשון

מין נהפך למוקד מחשבה ודאגה.

**** המתבגרים המאומצים:**

חווים את משבר המעבר באופן קשה ביותר

הרגשה של אומניפוטנטיות שעלולה לעיתים לגרור אותם להרפתקאות מסוכנות

עסוקים מאד בהופעה חיצונית

בלבול גדול עקב הגדילה והשינויים הפיזיים ורצון עז לדעת מה יהיה מראהו הסופי.

מקורות העבודה:

- *1 מחקר יוצא לדרך, "בינינו" עיתונימוץ, משרד העבודה והרווחה, השירות למען הילד, גיליון מס' 3 ספטמבר 1997.
- *2 גיל ההתבגרות ומתבגרים מאומצים, "בינינו" עיתונימוץ, משרד העבודה והרווחה, השירות למען הילד, גיליון 13, אפריל 2001.
- *3 זהות נעורים ומשבר, אריק ה. אריקסון, ספריית פועלים 1987.
- *4 ילדות וחברה, אריק ה. אריקסון, הוצאת הקיבוץ הארצי, 1965.
- *5 פסיכולוגיה והחיים המודרניים, רוברט קרסון, ג'מס בוצ'ר, סוזן מייקה, האוניברסיטה הפתוחה, 1998.
- *6 זכותו הטבעית של כל ילד, סלמה פרייברג, הוצאת מודן, 1984.
- *7 עבריינות ועבודה סוציאלית: ידע והתערבויות, י. ווזנר, מ. גולן, מ. חובב, הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב, 1994.
- *8 נוער במצוקה, אהרון מלמד, הוצאת אוניברסיטת חיפה, תשמ"ג.